

ULUSAL PROGRAM VE DÜZENLİ İLERLEME RAPORLARI ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE’NİN ENGELLİ POLİTİKALARI*

TURKEY’S DISABILITY POLICIES WITHIN THE SCOPE OF THE NATIONAL PROGRAM AND THE REGULAR PROGRESS REPORTS

Yrd. Doç. Dr. Şerafettin ERTEN¹
Doç. Dr. Mehmet AKTEL²

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin engelli politikalarını Avrupa Birliği'ne üyelik süreci bağlamında ele almaktır. Bu doğrultuda çalışmada, içerik analizi yöntemi ile Türkiye tarafından hazırlanan Ulusal Program ve 1998-2015 yılları arasında Avrupa Birliği tarafından Türkiye için yazılmış olan Düzenli İlerleme Raporları incelenmiştir. Çalışma engellilerin sorunlarının yoğunlaştığı “ayrımcılık yasağı ve eşitlik, erişilebilirlik, istihdam, eğitim, sağlık ve rehabilitasyon, sosyal yardımlar, mevzuat ve kurumsal yapı” alanları çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda, Türkiye'nin süreç içerisinde engelli politikaları alanında olumlu gelişmeler kaydettiği, ancak henüz beklenen düzeye ulaşamamış olduğu tespit edilmiştir. Engellilik alanına ilişkin sorunlar devam etmektedir. Bu durumun başta gelen nedeni ise mevzuatın uygulamaya gerektiği gibi aktarılamamasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Yönetimi, Engelli Politikaları, Türkiye, Avrupa Birliği

Jel Kodu: Z00

ABSTRACT

The aim of this study to handle Turkey's disability policies within the context of the process of European Union membership. According to this aim, the National Program which was prepared by Turkey and Turkey Regular Progress Reports which were prepared by European Union between 1998-2015 are analyzed with content analysis method. The study is realized within the eight fields as “non-discrimination and equality, accessibility, employment, education, health and rehabilitation, social assistance, legislation and institutional structure” in which the problems of people with disabilities are more intense. According to the findings result it has been ascertained that Turkey has achieved positive developments about disability policies in the process, but it has not reached the expected level yet. Problems related to the disability field continue. The legislation cannot be transferred to implementation as required which is the leading reason of this situation.

Keywords: Public Administration, Disability Policies, Turkey, European Union

Jel Code: Z00

* Bu çalışma, Doç. Dr. Mehmet AKTEL'in danışmanlığında yürütülen ve Yrd. Doç. Dr. Şerafettin ERTEN tarafından hazırlanan “Türkiye’de Engellilere Yönelik Kamu Politikalarının Analizi” adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Uşak Üniversitesi Sağlık Yüksekokulu Sağlık Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi (serafettin.erten@usak.edu.tr)

² Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, SDÜ Engelliler Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü (mehmetaktel@sdu.edu.tr)

1. GİRİŞ

Günlük hayatta hemen her insan bir takım zorluklar, sorunlar ve sınırlamalarla karşılaşabilmektedir. Ancak toplumun bir kesimi için bu durum gelip geçici değil, süreklilik arz eden bir yaşam döngüsüdür. En genel ifade ile “engelli” olarak adlandırılan bu grup fiziksel, ruhsal ya da sosyal bir takım etkenler nedeni ile toplumun diğer kesimlerinden daha güç bir yaşam sürdürmektedir.

Engellilik kavramının zaman içerisinde değişen anlamı ve sakat, özürlü, engelli gibi kavramların birbirinin karşılığı olarak kullanılması, ortak bir tanımlama yapılmasını güçleştirmiştir. Ancak en genel anlamda engellilik, “*bireyin yeteneklerinde ve iş yapabilme gücündeki sınırlılık ya da noksanlıktır.*” Yani birey, çeşitli nedenlerle normal bireylerden farklı olarak, belirli faaliyetleri yerine getirememekte ve toplumsal yaşamdaki rolünü oynamada yetersiz kalmaktadır (Burcu, 2007: 7).

Dünya Sağlık Örgütü’nün (WHO) yaptığı araştırmalara göre, 2010 yılı dünya nüfus sayısı dikkate alındığında, bu nüfusun yaklaşık % 15’inin, yani bir milyardan fazla bireyin çeşitli engellilik problemleri yaşadığı tahmin edilmektedir (WHO, 2011a).

Konu Türkiye açısından ele alındığında da benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. 2002 yılında Başbakanlık Özürülüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) işbirliği ile gerçekleştirilen “Türkiye Özürülüler Araştırması” sonuçlarına göre ülkemiz nüfusunun % 12,29’u engelli vatandaşlarımızdan oluşmaktadır. Bu oran genel nüfus içerisinde yaklaşık olarak 8,5 milyon vatandaşımıza denk gelmektedir (ÖZİDA ve DİE, 2004).³

Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) 2011 Nüfus ve Konut Araştırması verilerine göre ise Türkiye’de en az bir fonksiyonunda (görme, duyma, konuşma, yürüme ve merdiven çıkma ve inme, bir şeyler taşıma ve tutma ve öğrenme, dört işlem yapma hatırlama gibi) bozukluk olduğunu beyan edenlerin sayısı 4.882.841 kişidir. Bu rakamlara göre 2011 yılı için Türkiye’de en az bir vücut fonksiyonunda bozukluk olanların sayısının genel nüfusa oranı yaklaşık % 6,5’dir (TÜİK, 02.09.2014).⁴

İnsan doğasının yadsınamaz gerçeklerinden biri olan engellilik, karmaşık, dinamik, çok yönlü ve aynı zamanda tartışmalı da bir olgudur (WHO, 2011b: 3). Bu nedenle, engellilik kavramı tanımlanırken ve sınıflandırılırken; bir taraftan belli disiplinler, belli yaklaşımlar ve hatta belli politikalar kavrama kendi açılarından yaklaşmış (Aysoy, 2004: 13); diğer yandan bu sınıflandırma ve tanımlamalara ortaya atıldıkları tarihsel dönemin toplumsal ve düşünsel unsurları da büyük ölçüde yansıtılmıştır (Erdugan, 2010: 5).

Bu durum engelliliği açıklamaya yönelik çeşitli modellerin geliştirilmesine dayanak oluşturmuştur. Engellilik modelleri, engelliliğin kavramsallaştırılması ve tanımlanması yanında, onun evrensel bir olgu olarak ele alınması, engelli hakları hareketlerinin gelişimi ve engelli politikalarının oluşturulması alanlarında da önemli katkı sağlamaktadır (Çağlar, 2009: 18).

Engellilik literatürü incelendiğinde geleneksel, medikal ve sosyal olmak üzere üç temel modelin bulunduğu görülmektedir. Geleneksel modele göre engellilik kişisel bir trajedi,

³ Türkiye Özürülüler Araştırması’nda süregelen hastalığa sahip olanlar da toplam engellilik oranı içerisinde gösterilmiştir. Araştırma sonucu ortaya konulan % 12,29’luk oranın % 9,70’i süregelen hastalığa sahip olanlardan, % 2,58’i ise işitme, görme, ortopedik vb. diğer engel türlerine sahip bireylerden oluşmaktadır (ÖZİDA ve DİE, 2004).

⁴ TÜİK verilerine göre 31 Aralık 2011 itibarı ile Türkiye’nin nüfusu 74.724.269 kişidir (Nüfus ve Konut Araştırması 2011, 02.09.2014).

bireysel bir sorundur (Barnes, 2012: 1). Engellilik, bireyin veya yakın çevresinin işlemediği bir suç ya da günahın karşılığı olan ilahi bir cezalandırma olarak görülmüştür. Bu nedenle engelliler toplumsal ilişkilerden büyük ölçüde dışlanmıştır (Arıkan 2002: 14-15).

Medikal modele göre ise engellilik, bireysel bir patoloji ve sakatlık sorunudur (Bricout vd., 2004: 48). Medikal model engelliliği bir "hasta rolü" olarak kabul etmektedir. Hastalık bir mazerettir. Hasta insan, toplumsal yükümlülüklerden muaftır. Engelli bireyler, uyumsuz ve toplumsal gerçekliği kabul edemeyen insanlar olarak algılanmışlardır (Pfeiffer, 2005: 26). Dolayısıyla engellilerin tedavi ve rehabilite edilmesi gerekmektedir (Çağlar, 2009: 18). Bu model de engellileri toplumsal ilişkiler ağının dışına itmiş ve ötekileştirmiştir. Engellilik mekanik bir anlayışla ele alınmış, engelli bireylerin insani vasıfları düşünülmeden oluşturulan ve uygulanan bir politika ve prosedürler sisteminin doğmasına neden olmuştur (Aysoy, 2004: 22-31).

Bu gün geçerli olan ve günümüz engelli politikalarına yön veren, sosyal model ve bu model içerisinde gelişen hak temelli yaklaşımdır. Sosyal modele göre engellilik, dış çevrenin bir ürünüdür ve bireyin fiziksel veya düşünsel eksikliğinin bir sonucu olarak açıklanamaz. Engelliliğin sosyal bir ürün olması nedeniyle model içerisinde yurttaşlık, seçim, güçlendirme gibi kavramlara ve engelliler ile ilgili politikalara öncelik ve önem verilmiştir (Lang, 2007: 3).

Hak temelli yaklaşıma göre ise engellilerin ayrımcılığa, eşitsizliğe, onur ve haysiyet kırıcı davranışlara maruz kalmaları ve bireysel özerkliklerinin tanınmaması engelliliği bir insan hakları sorunu yapmaktadır (WHO, 2011b: 9). İnsan hakları, evrensel ve herkes için geçerlidir. Dolayısıyla, engellilerin de bu haklardan sonuna kadar yararlanması gerekmektedir (Cooper, 2000: 59). Bu nedenle temel amaç, engellilere toplum içerisinde bağımsız ve kendilerini gerçekleştirebilecekleri bir yaşam için gerekli fırsatları sağlamaktır (Beaulaurier ve Taylor, 2007: 54).

Engelliliğin hak temelli bir yaklaşımla ele alınması ve bu yaklaşımın politik alandaki güçlü etkisi, 1990'lardan sonra engellilere yönelik ulusal düzeydeki yasal düzenlemelere hız kazandırmıştır. Ancak, her ülkenin farklı sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yapıya sahip olması, engelli politikalarının da farklılaşmasına sebep olmuştur.

Bu nedenle, engellilerin hak ve özgürlüklerine ilişkin ulusal politikalara yön verecek evrensel standartlara ve normlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu işlev, uluslararası kuruluşlar ve uluslararası hukuk tarafından yerine getirilmektedir (Cooper, 2000: 60). Uluslararası kuruluşlar ve düzenlemeler engelli politikaları alanında kilit rol oynamaktadır. Belirlenen standart ve normlar, herhangi bir ekonomik ve siyasi kaygı ile oluşturulmadığı için, engelli hakları alanında ulusal politika ve programların yürütülmesinde teşvik edici ve geliştirici bir etki göstermektedir (Rioux ve Valentine, 2005: 58-59).

İnsan hakları çağı olarak adlandırılabilir olan 20. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönem (Yanık, 2008: 1134), engellilerin de bu alanda ulusal ve uluslararası platformda önemli kazanımlar elde ettiği tarihi bir süreçtir. Kuşkusuz bu sürecin sadece engelliler için değil, tüm insanlık için en güçlü ve önemli düzenleyicisi ve politika üreticisi Birleşmiş Milletler (BM)'dir (Ünal, 1994: 58; Güneysu, 2013: 3).

BM'nin insan hakları alanındaki bu hassasiyeti, tüm dünya milletleri adına evrensel insan hakları standartlarının belirlendiği temel belge olan İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi'nin oluşturulması ile sonuçlanmıştır. 1948 yılında ilan edilen Beyanname ve devamında atılan adımlar, 1960'lı yıllardan itibaren engelli hareketlerinin de temel dayanak noktasını oluşturmuştur (Quinn vd., 2002: 13).

Engellilerin hak arayışları, BM tarafından desteklenmiş ve örgüt tarafından engellilik alanına ilişkin çok sayıda çalışma ve düzenleme yapılmıştır. Bunlardan en önde gelenleri 1975 yılında İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne ek olarak yayınlanan “Engelli Hakları Bildirgesi”, 1993 yılında ilan edilen “Engelliler İçin Fırsat Eşitliği Konusunda Standart Kurallar” ve tüm bu çalışmaların nihai sonucu olarak kabul edilebilecek olan, 13 Aralık 2006 tarihli “Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme”dir.⁵

Engellilerin hak ve özgürlüklerine ilişkin en son ve en önemli belge olan Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme'nin amacı engellilerin insanlık onurlarına olan saygıyı güçlendirmek ve onların tüm insani temel hak ve özgürlüklerden eşit bireyler olarak faydalanmalarını teşvik ve temin etmek olarak belirlenmiştir (Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme, Madde 1). Engelliliğin sosyal modeli ve hak temelli yaklaşım çerçevesinde şekillenen belge, günümüzde engellilere yönelik ulusal ve uluslararası plan, program ve politikaların belirlenmesinde ve uygulanmasında yararlanılan temel belge konumundadır.

BM'nin engellilik alanına ilişkin çalışmaları, Türkiye'de de engelli politikaları ve bu alandaki kurumsal yapılanmayı etkilemiştir. Özellikle 1980'li yıllarla birlikte, engellilere yönelik politika esaslarının Anayasa ve Kalkınma Planlarına girmesi ve engellilere yönelik ilk kurumsal yapılanmaların ortaya çıkmasında, BM'nin 1981 yılını “Özürülüler Yılı” ilan etmesi ve 1983-1992 yılları arasında “Özürülüler On Yılı” olarak kabul etmesinin rolü büyüktür (Burcu, 2007: 44; ÖZİDA, 2001: 5).

Bu dönemde, “Özürülüler On Yılı” kapsamında engellilere yönelik olarak yapılacak çalışmaların koordine edilmesi amacıyla Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı bünyesinde bir “Sakatları Koruma ve Koordinasyon Kurulu” kurulmuştur. Kurul 1997 yılında Başbakanlık Özürülüler İdaresi kurulana kadar engelliler ile ilgili çalışmaları yürütmüştür (ÖZİDA, 2001: 5).

1982 yılında kabul edilen yeni Anayasa'da ise, 1924 ve 1961 Anayasalarından farklı olarak, engellilere yönelik doğrudan ifadelerle yer verilmiştir. 1982 Anayasasının “Sosyal Güvenlik Bakımından Özel Olarak Korunması Gerekenler” başlıklı 61. Maddesi devlete, sakatların korunması ve toplum hayatına intibakları için gerekli tedbirlerin alınması ve bu amaçla gerekli teşkilat ve tesisleri kurmak ve kurdurmak görevini yüklemiştir.

Ülkemizde engellilere yönelik politikalar ve kurumsal yapılanmadaki temel dönüşüm 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB)'ne üyeliğinin resmen onaylandığı bir zaman dilimine de denk gelmektedir.

Bu süreçte ilk önemli değişiklik engellilere yönelik kurumsal yapıda gerçekleştirilmiştir. 25.03.1997 tarih ve 571 sayılı “Özürülüler İdaresi Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” (R.G. 30.05.1997 tarih ve 23004 sayı-Mükerrer) ile Başbakanlığa bağlı Özürülüler İdaresi Başkanlığı kurulmuştur. Başkanlığın kuruluş amacı engellilere yönelik hizmetlerin düzenli, etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesini sağlamak, ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlar arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlamak, engelliler ile ilgili ulusal politikaların oluşturulmasına yardımcı olmak ve engellilerin sorunlarını tespit ederek bunlara çözüm yolu üretmek olarak belirlenmiştir (Madde 1).

⁵ Türkiye Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme'yi 03.12.2008 tarihinde kabul edilen ve 18.12.2008 tarih ve 27084 sayılı Resmi Gazete 'de yayımlanan 5825 sayılı “Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun” ile kabul etmiştir. Ayrıca Sözleşme'nin Ek İhtiyari Protokolü de 03.12.2014 tarih ve 6574 sayılı Kanun ile onaylanmıştır.

Ulusal politikaların belirlenmesine yardımcı olması amacıyla Özürlüler İdaresi Başkanlığı bünyesinde bir Özürlüler Yüksek Kurulu oluşturulması ve Özürlüler Şurası tertip edilmesi ön görülmüştür (Madde 18; Madde 20). Bu bağlamda ilki 1999 yılı olmak üzere 2000, 2005 ve 2007 yıllarında dört Şura düzenlenmiştir. Bu Şuralar engellilerin sorun ve taleplerinin dile getirilmesinde, engellilere yönelik politikaların belirlenerek yasal mevzuatın düzenlenmesinde devlet ve toplumdaki engelli algısının değişmesinde önemli katkı sağlamıştır.

Özürlüler İdaresi Başkanlığı 2011 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın kurulması ile birlikte bu Bakanlığa bağlanmış ve Özürlü ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü adı altında yeniden yapılandırılmıştır. Başkanlık bu tarihe kadar Türkiye'de engellilik alanının ana düzenleyicisi olmuştur.

Bu dönemde atılan ikinci önemli adım ise, engellilere yönelik bir çerçeve kanunun çıkarılmasıdır. Gerek Özürlüler İdaresi Başkanlığı'nın faaliyetleri, gerekse Türkiye'nin AB müktesebatına uyum sürecinin getirdiği yükümlülükler, 2005 yılında 5378 sayılı "Özürlüler ve Bazı Kanun Hükmündeki Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un (R.G. 07.07.2005 tarih ve 25868 sayı) yürürlüğe girmesi ile sonuçlanmıştır. Kanun, yapısı bakımından engellilerin o güne kadar elde edemediği birçok hakkı kapsamı açısından önemli bir yere sahiptir (Gökmen, 2007: 1099). Bununla birlikte engellilik, ilk kez sosyal politika kapsamında ele alınmış ve bu nedenle bir anlayış değişimine de gidilmiştir. Ayrıca 5378 sayılı Kanun'da BM ve AB'nin engellilere yönelik standart normlarının etkileri de açıkça görülmektedir (Seyyar, 2008: 81).

Türkiye'de engellilere yönelik kamu politikaları açısından atılan en önemli adım ise 2008 yılında BM Engelli Hakları Sözleşmesi'nin kabul edilmesidir. Atılan bu adımın devamı olarak, 2013 yılında 6462 sayılı "Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Yer Alan Engelli Bireylere Yönelik İbarelerin Değiştirilmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" (R.G. 03.05.2013 tarih ve 28636 sayı) çıkarılmıştır. Bu kanun ile 5378 sayılı Kanun'un adı ve bir takım maddeleri değiştirilerek, BM Engelli Hakları Sözleşmesi ile uyumlu hale getirilmiştir. Bunun sonucunda Türkiye, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği standart ve normlarına uygun, çağın gereklerini karşılayan bir engelliler kanununa sahip olmuştur.

Türkiye'de engelli politikalarının önemli bir özelliği bu politikaların öncelikle uluslararası alanda çeşitli şekillerde kabul edilip onaylanması, daha sonra iç mevzuata konu olmasıdır (Kolat, 2010: 187). Bu bakımdan ülkemiz engelli politikaları ve kurumsal yapılanması açısından en az BM kadar etkili bir diğer uluslararası aktör de Avrupa Birliği'dir.

BM'nin insan hakları alanında açtığı yol sadece ulus devletler tarafından değil, bölgesel örgütler tarafından da takip edilmiştir. Bu örgütlerin en önde geleni ise Avrupa Birliği'dir. Bu gün 28 üye ve Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 5 üyeliğe aday ülkeye sahip olan Birlik, siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel bir bütünleşmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, AB'yi diğer ulus üstü birlikliklerden ayıran iki önemli özelliği bulunmaktadır. Bunlardan ilki, birliğin rızaya, yani ortak bir hukuk düzenine ve hukukun üstünlüğü anlayışına dayalı bir bütünleşme modelini benimsemesi; ikincisi ise, üye ülke vatandaşlarını ortak menfaatler çerçevesinde birleştirme düşüncesinin tercih edilmesidir. Bu iki özellik nedeni ile AB, üye devletleri ve vatandaşlarını bağlayıcı bir hukuk düzenine sahiptir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2013: 9-10).

AB nüfusu içerisinde 80 milyonun üzerinde engelli bireyin bulunduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu sayıya rağmen, AB'de doğrudan engellilerin hak ve özgürlükleri ile ilgili bir üst metin bulunmamaktadır. Birlik içerisinde engellilik alanındaki uygulamalarda BM

mevzuatının takip edildiği görülmektedir. Bu anlayış doğrultusunda AB’de engelliler ile ilgili temel hak ve özgürlükler, insan hakları belgeleri, Birliği oluşturan temel anlaşmalar ve Avrupa Konseyi (Concil of Europe)⁶ kararları çerçevesinde düzenlenmektedir (Hammarberg, 2012: 124).

Engelliliğin sosyal modeli çerçevesinde şekillenen AB engelli politikaları, temel ilkeler olarak fırsat eşitliği ve ayrımcılıkla mücadeleyi benimsemiştir (Aysoy, 2004: 50-57). AB’nin engelli politikalarına şekil veren temel belgeler ise Avrupa Konseyi tarafından 04 Kasım 1950 tarihinde Roma’da imzalanan “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”, 1999 yılında yürürlüğe giren “Amsterdam Anlaşması”, 2000 yılında yapılan Nice Zirvesi’nde kabul edilen “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı”, BM “Engelliler İçin Fırsat Eşitliği Konusunda Standart Kurallar”, Standart Kurallar çerçevesinde 1996 yılında revize edilen “Avrupa Sosyal Şartı” ve BM “Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme”dir.

Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme, AB’nin engelli politikalarına farklı bir boyut kazandırması açısından ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Sözleşme, AB’nin müzakere edip imzaladığı ilk uluslararası insan hakları sözleşmesi olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Çünkü imza tarihi olan 23 Aralık 2010’dan sonra AB içerisinde engellilere yönelik geliştirilen politikaların temelini bu sözleşme oluşturmuştur. Sözleşme ayrıca tüm AB’ye üye ve aday ülkeleri de yaptırım kapsamına almıştır (Clifford, 2011: 11).

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde başlayan Batılılaşma hareketlerini devralan Cumhuriyet Türkiye’si laik, demokratik ilkeleri benimsemiş, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal alanlarda Batı medeniyetinin standartlarına ulaşmayı hedefleyen bir felsefeyi benimsemiştir. Bu felsefenin bir gereği olarak yönünü Avrupa’ya çevirmiş ve kurulduğu günden bu tarafa AB üyeliği, Türkiye için önemli bir hedef olmuştur (Özer, 2009: 89).

1957 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu adı altında kurulan Birliğe, Türkiye 31 Temmuz 1959’da üyelik için ilk başvurusunu yapmıştır. Başvurusu kabul edilen Türkiye 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan Ankara Anlaşması ile Birliğe tam üyelik için hukuki süreci de başlatmıştır. 1963 ile 1999 yılları arasındaki dönemde, Türkiye-AB ilişkilerinde çeşitli iniş ve çıkışlar yaşanmıştır. Bu ilişkide asıl dönüm noktası ise 1999 yılında gerçekleştirilen Helsinki Zirvesi olmuştur. Zirve’de Türkiye’nin adaylığı resmen onaylanmış ve bir katılım ortaklığı belgesi hazırlanması öngörülmüştür (Avrupa Birliği Bakanlığı, 13.05.2016).

Aday ülkeler Birlik üyesi olabilmek için AB’nin 1993 yılında Kopenhag Zirvesi’nde ilan ettiği üyelik koşullarını yerine getirmekle yükümlüdür. Kopenhag kriterleri olarak adlandırılan bu koşullar siyasi, ekonomik ve AB müktesebatının benimsenmesi olmak üzere üç grupta toplanmıştır. Siyasi kriterler, demokrasi insan hakları ve hukukun üstünlüğünü kabul eden ve teminat altına alan istikrarlı bir kurumsal yapıyı; ekonomik kriterler, işleyen bir pazar ekonomisinin yanında Birlik içindeki piyasa güçleri ve rekabete karşı koyabilme gücünü ve AB müktesebatının benimsenmesi ise siyasi, ekonomik ve parasal birlik de dâhil olmak üzere AB müktesebatına uyum sağlamayı ifade etmektedir. Bu noktada önemli ve birincil kriterler siyasi olanlardır. Bu kriterler yerine getirilmediği sürece müzakereler başlamamaktadır (Avrupa Birliği Bakanlığı, 14.05.2016).

⁶ Avrupa Konseyi, 05 Mayıs 1949 tarihinde Londra Antlaşması ile kurulmuştur. Kuruluş, Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarından maddi ve manevi büyük kayıplarla çıkan Avrupa halklarının bir daha benzer trajedileri yaşamaması fikri ile oluşturulmuştur. Bu amaçla Konsey insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü fikrini Avrupa’da egemen kılmayı hedeflemektedir. Türkiye Konsey’de kurucu üye sıfatı ile yer almaktadır (<http://www.coe.int/en/web/portal/home>, 17.06.2014). Avrupa Konseyi, özellikle insan hakları ve temel hak ve özgürlükler alanlarında AB politikalarına da yön vermektedir.

Türkiye ile müzakerelere başlamak için AB tarafından hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi 2001 yılında AB konseyi tarafından onaylanmış ve yine 2001'de Katılım Ortaklığı Belgesi'nde yer alan önceliklerin gerçekleştirilmesine yönelik program ve takvimi içeren Ulusal Program Türkiye tarafından hazırlanarak AB'ye sunulmuştur. 2004 yılına gelindiğinde ise 17 Aralık'ta düzenlenen Büküsel Zirvesi'nde Türkiye'nin siyasi kriterleri yerine getirdiği ve müzakerelerin 03 Ekim 2005'te başlaması kararı alınmıştır. 03 Ekim 2005'te Türkiye için hazırlanan Müzakere Çerçeve Belgesi AB tarafından kabul edilmiş ve müzakereler resmen başlamıştır. Bu belge müzakere sürecinin temel belgesi olup, müzakereye ilişkin ilkeleri, usulleri, esasları ve fasılları içermektedir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 14.05.2016).

Ulusal Program, Katılım Ortaklığı Belgesi'nde yer alan fasıllara ilişkin düzenlemelerin hangi vadede, nasıl bir kurumsal yapı ile ve hangi mali kaynaklara dayanarak gerçekleştirileceğine ilişkin bilgileri içerir. AB gerekli gördüğünde Katılım Ortaklığı Belgesi'ni revize edebilir. Bir zorunluluk olmamasına karşın Ulusal Programlar da bu değişikliklerle birlikte yeniden hazırlanır. Bu bağlamda AB tarafından Türkiye için hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi 2003, 2005, 2006 ve 2008 yıllarında revize edilmiş buna karşı Türkiye Ulusal Programı'nı 2003, 2005 ve 2008'de gözden geçirmiştir. Ulusal Program ile verilen taahhütlerin izlenmesi ise Türkiye Düzenli İlerleme Raporları (TDİR) ile gerçekleştirilmektedir. İlerleme raporları aday ülkelerin AB müktesebatına ne kadar uyduklarını ve hangi alanlarda eksikliklerinin bulunduğunu gösteren belgelerdir (Avrupa Birliği Bakanlığı, 14.05.2016).

Tarihsel süreç içerisinde ekonomik bir birliktelikten, sosyal, siyasal ve hukuksal bütünleşmeye dönüşen "Avrupa Birliği" fikri, kendisine özgü bir değerler sistemini de üretmiştir (Gülcan, 2007: 23). Türkiye'nin AB müktesebatına ve ortak değerler sistemine uyum süreci, doğal olarak engelli politikalarını da dönüştürmüştür. Bu dönüşümün nesnel olarak izlenebildiği alanlar ise Ulusal Program ve Düzenli İlerleme Raporları'dır. Türkiye'nin hazırlanmış olduğu Ulusal Programdaki taahhütler ve AB'nin yıllık İlerleme Raporlarındaki görüş ve izlenimleri aynı zamanda engelliler politikası açısından bir denetim ve gözetim mekanizması da oluşturmaktadır (Başaran, 2011: 20).

2. YÖNTEM⁷

Çalışmanın amacı, Türkiye'nin engelli politikalarını, Ulusal Program ve AB'nin Türkiye Düzenli İlerleme Raporları çerçevesinde ortaya koymaktır.

Çalışmada nitel veri analizi yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Bulgular Türkiye tarafından hazırlanan Ulusal Rapor ve Avrupa Birliği tarafından her yıl düzenli olarak yayımlanan İlerleme Raporları'nın incelenmesi ile elde edilmiştir. Çalışma 2003 ve 2008 yıllarında gözden geçirilen 2001 yılı Türkiye Ulusal Programı ve 1998-2015 yılları arası yayımlanan Düzenli İlerleme Raporları ile sınırlıdır.

Veriler, Ulusal Programda yer alan "taahhütler" ve Düzenli İlerleme Raporlarındaki "tespitler" şeklinde ele alınmıştır. Sonuç bölümünde taahhütler ile tespitlerin ne kadar örtüştüğü ve Türkiye'de engelli politikalarının mevcut durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

⁷ Çalışmanın yöntem bölümünde "Avrupa Birliği'nin Türk Kamu Yönetimi'nden Demokratikleşme Beklentileri: İlerleme Raporları Üzerinden Bir Analiz (KERMAN vd., 2013)" adlı makaleden yararlanılmıştır.

3. BULGULAR

Ulusal Program ve Düzenli İlerleme Raporları incelendiğinde taahhüt ve tespitlerin “ayrımcılık yasağı ve eşitlik, erişilebilirlik, istihdam, eğitim, sağlık ve rehabilitasyon, sosyal yardım, mevzuat ve kurumsal yapı” olmak üzere sekiz alan etrafında şekillendiği görülmektedir. Dolayısıyla elde edilen bulgular bu sekiz alan çerçevesinde tasnif edilmiştir.

Birinci kısımda Türkiye'nin 2001 yılında hazırladığı ve 2003 ve 2008 yıllarında gözden geçirdiği Ulusal Program'da engellilik ve engelliler konusunda neleri taahhüt ettiği ortaya koyulmuş ve bu taahhütlerin belirlenen sekiz alan itibari ile dağılımları tablolaştırılmıştır. İkinci kısımda ise Düzenli İlerleme Raporları'ndaki tespitler belirlenen sekiz alan içerisinde, raporların ait olduğu yıllar itibariyle tablo haline getirilmiştir.

Tablolar hazırlanırken ilgili alana ilişkin tespitlerin bulunduğu yıllar dikkate alınmıştır. Bu alanla ilgili herhangi bir tespit bulunmadığı yıllar tablonun altında belirtilmiştir. Bununla birlikte, ilgili alana ilişkin öne çıkan tespitlere de tablonun altında yer verilmiştir.

3.1. Türkiye Ulusal Programı

2001 yılında hazırlanan Ulusal Programa bakıldığında programın “Siyasi Kriterler” bölümü altında yer alan “Tüm Bireylerin Herhangi Bir Ayrım Yapılmaksızın ve Dil, Irk, Renk, Cinsiyet, Siyasi Görüş, Felsefi İnanç ve Dinine Bakılmaksızın Tüm İnsan Hakları ve Temel Hak ve Özgürlüklerden Tam Olarak Yararlandırılması” başlığı altında orta vade hedefleri arasında engellilerin mesleki rehabilitasyonları ve istihdamları hakkındaki 159 No.lu ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü) sözleşmesine uygun tedbirlerin alınması öngörülmüştür (Türkiye Ulusal Programı, 2001: 22).

2003 yılında gözden geçirilen Ulusal Programda yine “Siyasi Kriterler” başlığı altında 2001 Programında yer alan hüküm aynen korunmuştur (Türkiye Ulusal Programı, 2003: 6). Bunun yanında “Ekonomik Kriterler” bölümünde yer alan iş gücü başlığı altında ise özellikle gençlere, kadınlara ve engellilere yönelik istihdamı artırıcı tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir (Türkiye Ulusal Programı, 2003: 21). “Sosyal Politika ve İstihdam Kriterleri” bölümünde yer alan “Ayrımcılığın Önlenmesi” başlığı altında ise Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Ayrımcılıkla Mücadele Topluluk Programını yürütmekle görevlendirilmiştir (Türkiye Ulusal Programı, 2003: 489).

Son olarak 2008 yılında gözden geçirilen Ulusal Programda yine “Siyasi Kriterler” bölümü altında yer alan “Tüm Bireylerin Ayrım Yapılmaksızın Temel Hak ve Özgürlüklerden Tam Olarak Yararlandırılması” başlığı altında, özel ya da resmi tüm hizmetlere engellilerin erişilebilirliğinin sağlanacağı, ayrımcılığın Türk Ceza Kanunu'nda suç kapsamına alındığı ve engellilere iş yerlerinde ve meslekte eşit muamele yapılması konusundaki AB müktesebatına tam uyumun gerçekleştirileceği belirtilmiştir (Türkiye Ulusal Programı, 2008: 10). Programın “Ekonomik Kriterler” bölümü altında yer alan “İş Gücü” başlığı altında ise, aktif iş gücü programlarının etkin olarak uygulanıp, yaygınlaştırılacağı ve bu kapsamda gençler, kadınlar ve engellilere istihdam edilebilirliklerini artıracak, nitelik ve becerilerini yükseltecek programlara ağırlık ve öncelik verileceği öngörülmüştür. Aynı bölümün “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardımlaşma” başlığı altında genel sağlık sigortası kapsamında herkesin sağlık hizmetlerine erişmesinin sağlanacağı ve sosyal hizmetler sistemi içerisinde engellilere yönelik evde bakım hizmetinin yaygınlaştırılacağı belirtilmiştir (Türkiye Ulusal Programı, 2008: 19-20).

Ulusal programda yer alan taahhütlerin belirlenen alanlar itibariyle dağılımı Tablo-1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Ulusal Programlarda Engelli Politikalarına İlişkin Taahhütlerin Alanlara Göre Dağılımı

Parametreler	2001 Yılı Türkiye Ulusal Programı	2003 Yılı Türkiye Ulusal Programı	2008 Yılı Türkiye Ulusal Programı
Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik		X	X
Erişilebilirlik			X
İstihdam	X	X	X
Eğitim			
Sağlık/Rehabilitasyon			X
Sosyal Yardım			X
Mevzuat	X	X	X
Kurumsal Yapı		X	

Kaynak: Türkiye Ulusal Programı (2001), Türkiye Ulusal Programı (2003), Türkiye Ulusal Programı (2008).

2001 yılında hazırlanan Ulusal Program'da engellilik ile ilişkili olarak sadece istihdam ve mevzuat alanlarında düzenleme yapılacağı taahhüt edilmiştir. Ancak 2003 ve 2008 yıllarında gözden geçirilen Programla birlikte taahhütlerin genişletildiği ve eğitim dışında diğer tüm temel sorun alanlarında, engelliliğe ilişkin taahhütlerin yer aldığı görülmektedir.

3.2. Türkiye Düzenli İlerleme Raporları

Düzenli ilerleme raporlarında ayrımcılık yasağı ve eşitlik, erişilebilirlik, istihdam, eğitim, sağlık ve rehabilitasyon, sosyal yardım, mevzuat ve kurumsal yapı alanlarına ilişkin tespitler tablolar şeklinde aşağıda yer almaktadır.

Tablo 2: Düzenli İlerleme Raporlarında “Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik” Alanına İlişkin Tespitler

YILLAR	TESPİTLER
2002	Ayrımcılıkla ilgili olarak ırk, etnik köken, din, inanç, engelli olma durumu, yaş ve cinsel eğilime dayalı ayrımcılıkla mücadele konusundaki müktesebata uyum sağlanması için alınması gereken tedbirler vardır (TDİR, 2002: 83).
2003	Ayrımcılık konusunda ırk veya etnik köken ayrımı yapılmaksızın eşit muamele ve yaş, engelli olma durumu, cinsel eğilim, din veya inanç ayrımı yapılmaksızın istihdamda ve meslekte eşit muamele konusundaki direktiflere uyum sağlanması gereklidir (TDİR, 2003: 85-86).
2004	Sosyal içerme alanında, engellilerin durumunu iyileştirmek için yapılması gereken daha fazla çalışma bulunmaktadır (TDİR, 2004: 97).
2006	Engellilik de dâhil olmak üzere ayrımcılıkla mücadele alanında herhangi bir gelişme kaydedilmemiştir (TDİR, 2006: 52).
2009	Türkiye’de akıl sağlığı alanında kaygılar mevcuttur. Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi, başta akıl hastalarının kendilerine ve yasal varislerine tedavi için rıza gösterme ya da tedaviyi reddetme fırsatı verilmesinin sağlanması olmak üzere, haklarının korunması için yasal reformlar yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Mahkemeler ve akıl sağlığı kurumları, akıl sağlığı kurumlarına rızası dışında yerleştirmeye ilişkin Medeni Kanun hükümlerini yeterince uygulamamaktadır (TDİR, 2009: 25-26). Yerel seçimlerde engelliler için yeterli olanaklar sağlanmamıştır. Yüksek Seçim Kurulu engellilerin seçim haklarını kullanmaları üzerinde olumsuz sonuçlar doğuran kararlar almıştır (TDİR, 2009: 26).

YILLAR	TESPİTLER
2010	Sosyal bakımdan korunmaya muhtaç ve engellilere yönelik alınan özel tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı sayılmayacağını öngören Anayasa değişikliği engelli kişilere yönelik pozitif ayrımcılığın yolunu açmıştır (TDİR, 2010: 28). Sosyal ve ekonomik hayata katılımlarını artırmak amacıyla, engelli kişiler hakkındaki önyargularla mücadeleyle yönelik farkındalık yaratma çabaları yoğunlaştırılmalıdır (TDİR, 2010: 29). Sosyal olarak savunmasız ve/veya engelli kişilerin durumunu geliştirme, sendikal haklarını güçlendirme ve ayrımcılıkla mücadele etme çabaları sürmektedir. Ancak uygulamada bu alanlarla ilgi birçok sorunun ele alınması gerekmektedir (TDİR, 2010: 30).
2011	Yapılan genel seçimler sonucunda gayrimüslimler, kadınlar engelliler ve azınlıklar TBMM’de yetersiz temsil edilmişlerdir (TDİR, 2011: 9). Engelli kişiler lehine pozitif ayrımcılık yapılmasını öngören Anayasa değişiklikleri spesifik tedbirlere dönüştürülemedi (TDİR, 2011: 34). Engelli kişiler hakkındaki önyargularla mücadele etmek ve sosyal ve ekonomik hayata katılımlarını artırmak için daha fazla bilinçlendirme çabalarına ihtiyaç vardır (TDİR, 2011: 34).
2012	Engellilere yönelik pozitif ayrımcılık ilkesi hala gerektiği şekilde somut politika tedbirlerine yansıtılmamıştır (TDİR, 2012: 28). Engelli kişiler hakkındaki önyargularla mücadele etmek için kamuoyu farkındalığının artırılması gerekmektedir (TDİR, 2012: 29).
2013	Engellilik alanında kalıplaşmış yargılarla mücadele için daha fazla çaba sarf edilmesi gerekmektedir (TDİR, 2013: 59).
2014	Milli Eğitim Temel Kanunu ve İş Kanunu’nda engelli bireylere ayrımcılık yapılmaması ilkesi artık açıkça yer almaktadır. Engelliliğe bağlı doğrudan ve dolaylı ayrımcılığa ilişkin hükümler BM Engelli Hakları Sözleşmesi ile uyumlu hale getirilmiştir. Kamu sektöründe istihdamda ayrımcı uygulamalar gözlenmiştir. Üst düzey kamu görevlileri dâhil birçok görevde engelli çalışanların oranı düşüktür. Engelli kişilerin hâkimlik ve savcılık mesleğine girişlerini sınırlandıran hükümler mevcuttur (TDİR, 2014: 57).

1998,1999, 2000, 2001, 2005, 2007, 2008 ve 2015 yılı Düzenli İlerleme Raporları’nda “Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik” alanına ilişkin tespit bulunmamaktadır. Tablo-2’de, engellilerin seçimle gelen organlarda yeterince temsil edilmediği, akıl sağlığı alanında ayrımcılık ve insan hakları ihlallerinin bulunduğu, engelli istihdamında ayrımcılığın devam ettiği, engelliliğe ilişkin ön yargılarla mücadele ve toplumsal bilinçlendirme çabalarının yetersiz olduğu, ayrımcılık ve eşitlik alanındaki mevzuat hükümlerinin somut uygulamalara dönüştürülemediği ve Türkiye’de engelli ayrımcılığının önlenmesi hususunda daha fazla çaba gösterilmesi gerektiği tespitleri öne çıkmaktadır.

Tablo 3: Düzenli İlerleme Raporlarında “Erişilebilirlik” Alanına İlişkin Tespitler

YILLAR	TESPİTLER
2003	Engelli çocukların eğitim hizmetine erişimlerinin artırılması gerekmektedir (TDİR, 2003: 85).
2004	Engelli çocukların okul öncesi ve normal eğitime erişimleri sağlanmalıdır (TDİR, 2004: 97).
2005	Engelli çocukların eğitim hizmetine erişimlerini geliştirmeye daha fazla önem verilmelidir (TDİR, 2005: 113).
2007	Engellilerin eğitim, sağlık, sosyal ve kamu hizmetlerine erişimleri konusunda her hangi bir ilerleme kaydedilmemiştir. Özellikle kamu binalarına erişimde fiziki engeller devam etmektedir. (TDİR, 2007: 19).

YILLAR	TESPİTLER
2008	Engelli kişiler kamu hizmetlerinden yeterince yararlanamamaktadır. Bu durum büyük ölçüde mevcut hizmetler konusunda bilgi sahibi olunamamasından ve başta fiziki engeller olmak üzere hizmetlere erişimde yaşanan sorunlardan kaynaklanmaktadır (TDİR, 2008: 22).
2009	Fiziksel engelliler, esas olarak fiziksel engeller ve bilgi sahibi olmamak nedeniyle hizmetlere erişimde sorunlar yaşamaktadır (TDİR, 2009: 26).
2010	Bu alandaki mevzuatın mevcudiyetine rağmen, engellilerin eğitim ve sağlık hizmetlerine, sosyal hizmetlere ve kamu hizmetlerine erişimleri hâlâ kritik meseleler arasında yer almaktadır (TDİR, 2010: 79). Kamu binalarına erişimde karşılaşılan fiziksel engeller önemli bir sorun teşkil etmektedir (TDİR, 2010: 29).
2011	Engelli kişiler eğitim, sağlık, sosyal ve kamu hizmetlerine erişimde zorluklarla karşılaşmıştır. Yürürlükteki mevzuata rağmen, kamu binalarına erişimde karşılaşılan fiziksel engeller bir sorun olmaya devam etmektedir (TDİR, 2011: 34).
2012	Engelli kişiler eğitim, sağlık, sosyal hizmetler ve kamu hizmetlerine erişimde zorluklarla karşılaşmaya devam etmiştir. Kamu binalarına ve ilgili bütün kuruluşlara erişimde karşılaşılan fiziksel engeller devam etmektedir. Bu sorunun çözümüne yönelik kapsamlı bir yatırım stratejisi mevcut değildir. Kamu kurumlarının engellilere yönelik erişim hizmetleri sunması için zorunlu uyum süresi uzatılmış ve ertelenmiştir (TDİR, 2012: 28).
2013	Engelli çocuklar okul öncesi seviyeden itibaren uygun maliyetli ve kendilerini de kapsayan eğitim hizmetlerine erişimde zorluklarla karşılaşmıştır. Kamu binalarına ve taşımacılık hizmetlerinin çoğuna erişim genellikle sorun olmuştur (TDİR, 2013: 59).
2014	Erişilebilirlik kavramı yeni hükümlerde BM Engelli Hakları Sözleşmesine uygun olarak yeniden tanımlanmıştır. Kentsel çevrede, toplu taşıma hizmetlerinde, elektronik hizmetlerde ve acil durum hizmetlerinde erişilebilirlik ilkesi için AB müktesebatıyla uyumlu, iyileştirilmiş tanımlar getirilmiştir. Kamu binalarına, taşımacılık hizmetlerine, sağlık hizmetlerine ve özellikle eğitim hizmetlerine erişimde sorunlar devam etmiştir (TDİR, 2014: 57).
2015	Kamu hizmetlerine genel anlamda erişim iyidir ancak kamu binaları dâhil, engellilerin bu hizmetlere erişimi sınırlı olmaya devam etmiştir (TDİR, 2015: 13). Yükseköğretime erişim sorun olmaya devam etmektedir. Engelli kişilerin erişiminin artırılması için kamu binalarının uygun hale getirilmesine ilişkin geçiş döneminin uzatılması engelli kişilerin entegrasyonuna aykırı bir durum teşkil etmektedir. Taşımacılık hizmetleri de dâhil olmak üzere, erişim sorunları, yaygın bir sorun olmaya devam etmiştir (TDİR, 2015: 72).

1998,1999, 2000, 2001, 2002 ve 2006 yılı Düzenli İlerleme Raporları'nda "Erişilebilirlik" alanına ilişkin tespit bulunmamaktadır. Bu alan ile ilgili olarak, engellilerin eğitim, sağlık, sosyal hizmetler gibi tüm kamu hizmetlerine ve özellikle kamu binalarına erişimlerinde sorun bulunduğu, yükseköğretime erişimin hala istenilen düzeyde bulunmadığı, mevcut mevzuatın gereği gibi uygulanmadığı, taşımacılık hizmetleri de dâhil olmak üzere erişim sorunlarının devam ettiği tespitleri öne çıkmaktadır.

Tablo 4: Düzenli İlerleme Raporlarında “İstihdam” Alanına İlişkin Tespitler

YILLAR	TESPİTLER
2000	Çalışma Kanunu’nda engellilerin özel ve resmi kurumlarda istihdamı için hükümler bulunmakta, ancak bu konuda uygulama ve icra gerçekleştirilememektedir (TDİR, 2000: 38).
2002	Sosyal politika ve istihdam alanlarında engellilerle ilgili bir gelişme kaydedilmemiştir (TDİR, 2002: 80).
2004	Bir önceki rapor döneminden bu tarafa işe alınan engelli kişi sayısında önemli artış olmuştur (TDİR, 2004: 38).
2007	Engellilerin istihdam edilebilirliklerini artırmaya yönelik kaynaklar artmıştır. İlerlemeyi ölçebilmek için sosyal içerme politikalarını izlemeye yönelik güçlü bir mekanizma kurulması gerekmektedir (TDİR, 2007: 54).
2010	Engelli kişilerin kamu kurumlarında istihdamı, bütçedeki personel kısıtlamalarından muaf tutulmuş, böylece bu kişilerin istihdam imkânlarının iyileşmesinin yolu açılmıştır. Farklı istihdam yöntemlerinin teşvik edilmesi de dâhil, kamuda ve özel sektörde engelli kişilerin istihdam edilebilirliklerini artırmak için ilave tedbirlerin alınması gerekmektedir (TDİR, 2010: 29).
2011	Engelli kişilerin istihdamını artırmak için sarf edilen çabalar kamu sektöründe belli ölçüde başarı sağlamıştır. Bununla birlikte yeni işler yaratılması ve evde çalışmanın teşvik edilmesi dahil, hem kamu hem de özel sektörde ilave tedbirlerin alınması gerekmektedir (TDİR, 2011: 34).
2012	Engelli kişilerin kamu sektöründe istihdamını artırmak için çabalar devam etmiştir. Ancak alternatif istihdam yöntemleri ve işveren teşviklerinin yanı sıra, engellilerin kamu sektöründe ve özel sektörde istihdam edilebilirliğinin ve bu kişilerin finansmana erişimlerinin artırılması gerekmektedir (TDİR, 2012: 28). Engelli kişilerin istihdam edilebilirliği sorun olmaya devam etmektedir (TDİR, 2012: 66).
2013	Engellilerin kamu sektöründe istihdamıyla ilgili, kısıtlı bir artış olmasına rağmen, özel sektörde istihdam edilmeleriyle ilgili olarak ciddi sorunlar yaşanmaya devam etmektedir (TDİR, 2013: 41). Engellilerin istihdam oranlarının artırılması için daha fazla çaba sarf edilmesi gerekmektedir (TDİR, 2013: 42). İşverenlerin engelli kişileri istihdam etmelerine ve korumalı işyerleri oluşturmalarına yönelik mali teşvikler bulunmaktadır fakat engelli kişiler özel sektörde istihdam edilme konusunda zorluklarla karşılaşmışlardır (TDİR, 2013: 59).
2014	Yeni mevzuat engelli kişilere yönelik korumalı işyerlerine ilişkin desteğin kapsamını genişletmiştir. Söz konusu iş yerlerinde çalışan engelli kişilerin maaşları için Hazine desteği sağlanacaktır. Engelli kamu personel istihdamında son yıllarda artış sağlanmıştır (TDİR, 2014: 57).
2015	Ulusal istihdam stratejisi engelli kişileri istihdam etmeyen kurumlar için cezalar öngörmektedir. Bununla birlikte söz konusu grup hala kamu çalışanlarının % 2’sinden azdır. Özel sektörde bu oran daha da düşüktür. Kanun engelli kişilerin hâkimlik ve savcılık mesleklerine girişleri konusunda cesaret kırıcı olmaktadır. Kapsamlı bir yaklaşımın mevcut olmaması nedeniyle engelli kişilerin istihdamının teşvik edilmesine yönelik tedbirlerin sınırlı bir etkisi olmuştur (TDİR, 2015: 56).

1998, 1999, 2001, 2003, 2005, 2006, 2008 ve 2009 yılı Düzenli İlerleme Raporları’nda “İstihdam” alanına ilişkin tespit bulunmamaktadır. Alanla ilgili olarak, mevzuatla çeşitli tedbirler alınmasına rağmen, hem özel sektör hem de kamu sektöründe engelli istihdamının istenilen düzeyde bulunmadığı, özel sektörde istihdam sorununun daha büyük olduğu ve engelli istihdamındaki artışın kısıtlı kaldığı tespitleri öne çıkmaktadır.

Tablo 5: Düzenli İlerleme Raporlarında “Eğitim” Alanına İlişkin Tespitler

YILLAR	TESPİTLER
2002	Engellilerin eğitim hakları alanında gelişme kaydedilmemiş, mevzuat gereği gibi uygulanmamıştır. (TDİR, 2002: 31).
2003	Bir önceki rapordan bu tarafa engelli çocukların okul öncesi zorunlu eğitimini geliştirme yönünde ilerleme sağlanamamıştır (TDİR, 2003: 95). Türkiye’de bu yönde bir mevzuat bulunmakla birlikte, kapasite yetersizdir (TDİR, 2003: 96).
2004	Engelli çocukların okul öncesi eğitime devamı zorunlu olmakla birlikte, devam oranı oldukça düşüktür. Türkiye’nin engelli çocukların okula gönderilmesi için olanaklar sağlamaya ve aileleri ikna etmeye yönelik önemli çalışmalar yapması gerekmektedir (TDİR, 2004: 109).
2006	Engelli çocukların eğitim imkânına kavuşabilmesi için ilave çaba sarf edilmesi gerekmektedir (TDİR, 2006: 17).
2011	Kapsayıcı eğitim hakkındaki mevzuatın tam olarak uygulanması gerekmektedir (TDİR, 2011: 34).
2012	Kapsayıcı eğitim uygulamalarının, mevzuata uygun olarak kapsam ve kalite bakımından artırılması gerekmektedir (TDİR, 2012: 28).
2013	İçermeci mesleki ve hayat boyu öğrenme fırsatları sınırlıdır (TDİR, 2013: 59). Özel sektör kapsamındaki özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinin izleme, değerlendirme ve denetimine özel önem göstermek gerekmektedir (TDİR, 2013: 59).
2014	Devlet okulları engelli öğrencilere eğitim sunmakla yükümlüdür. Genel olarak engelli öğrencilerin sayısı ve oranı ilköğretimden üniversiteye doğru önemli düşüş göstermektedir. Kapsayıcı mesleki ve hayat boyu öğrenme imkânları sınırlı bir düzeyde kalmıştır ve engelli kişilerin % 41’i okuma yazma bilmemektedir. Bu durum erişim imkânlarının yetersizliğine işaret etmektedir (TDİR, 2014: 57).
2015	İlk ve orta öğretimdeki engelli öğrencilerin sayısı artmaya devam etmiştir. Hayat boyu öğrenme fırsatları sınırlıdır. Engelli kişiler arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüksektir (TDİR, 2015: 72). Eğitimin engelli çocuklarda dâhil olmak üzere daha kapsayıcı hale gelmesi yönünde hala ilerleme kaydedilmesine ihtiyaç duyulmaktadır (TDİR, 2015: 81).

1998, 1999, 2000, 2001, 2005, 2007, 2008, 2009 ve 2010 yılı Düzenli İlerleme Raporları’nda “Eğitim” alanına ilişkin tespit bulunmamaktadır. Bu alanda, ilk ve orta öğretime dâhil olan engelli öğrencilerin sayısında artış olduğu ancak üniversiteye gidebilen engelli sayısının az olduğu, mesleki eğitim ve hayat boyu öğrenme imkânlarının sınırlı bulunduğu, özel eğitim hizmetlerinin izleme, değerlendirme ve denetiminde sıkıntıların mevcut olduğu, eğitimin daha kapsayıcı hale getirilmesi gerektiği tespitleri öne çıkmaktadır.

Tablo 6: Düzenli İlerleme Raporlarında “Sağlık ve Rehabilitasyon” Alanına İlişkin Tespitler

YILLAR	TESPİTLER
2005	Ruhsal engellilerle ilgili sosyal bakım olanaklarının az olması sonucu kişiler sıklıkla gereksiz şekilde kurumlara kapatılmaktadır. Bu kurumlardaki rehabilitasyon ve bakım koşulları ise yetersizdir (TDİR, 2005: 38).
2006	Ruh sağlığı konusunda hizmet kalitesi bakımından kırsal kesimde büyük eksiklikler mevcuttur. Rehabilitasyon merkezlerinin yeterli altyapısı, kaynakları ve nitelikli personeli bulunmamaktadır (TDİR, 2006: 17).
2008	Akıl sağlığı konusunda ilerleme kaydedilmemiştir (TDİR, 2008: 81). Yetersiz genel tıbbi bakım ve tedavi, akıl sağlığı hastanelerinde ve rehabilitasyon merkezlerinde bir sorun olmaya devam etmektedir (TDİR, 2008: 71).
2009	Akıl sağlığı konusunda tedavi programları, fiziksel altyapı ve eğitim konularında ilave çabalar gerekmektedir (TDİR, 2008: 26).
2010	Akıl hastalarının bakım koşulları endişe sebebi olmaya devam etmektedir (TDİR, 2010: 29).
2011	Akıl sağlığı konusu hâlâ endişe kaynağı olmaya devam etmektedir. Akıl hastalarının haklarının korunması ve bazı tedavi kurumlarının koşullarının iyileştirilmesi yönünde çabalara ihtiyaç vardır (TDİR, 2011: 34).
2012	Mevcut sistemde özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinin önemli bir yeri vardır ancak teftiş, izleme ve değerlendirme sistemindeki eksiklikler bu merkezlerin etkililiği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Hemen her merkezde birçok çocuk kayıtlı görünmekle birlikte (devlet desteği almak amacıyla), bunlar gerçek anlamda kurslara katılmamaktadır. Denetimler yeterince derin değildir ve sağlanan hizmetlerin içeriğini kapsamamaktadır (TDİR, 2012: 28-29).
2013	Gelişimsel/engellilik riskleri bulunan çocukların uluslararası standartlar doğrultusunda belirlenmesi ve desteklenmesine ilişkin kapasitenin artırılması gerekmektedir (TDİR, 2013: 58).
2015	Erken ve yerinde teşhisin yetersiz olması engelli veya gelişimsel gecikmesi olan birçok çocuğun uygun hizmetlere erken erişimini aksatmaktadır (TDİR, 2015: 72).

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2007 ve 2014 yılı Düzenli İlerleme Raporları’nda “Sağlık ve Rehabilitasyon” alanına ilişkin tespit bulunmamaktadır. Bu alana ilişkin olarak, akıl sağlığı alanının endişe verici olduğu, erken ve yerinde teşhisin yetersiz olduğu, bazı sağlık kurumlarının ve rehabilitasyon merkezlerinin koşullarının iyileştirilmesi gerektiği ve özellikle rehabilitasyon merkezlerinin teftiş, izleme ve denetiminin etkililiği konusunda sorunlar bulunduğu ve buralarda nitelikli personel, alt yapı ve kaynak sorunları olduğu tespitleri öne çıkmaktadır.

Tablo 7: Düzenli İlerleme Raporlarında “Sosyal Yardım ve Hizmetler” Alanına İlişkin Tespitler

YILLAR	TESPİTLER
2002	Engellilerin sosyal hakları alanında gelişme kaydedilmemiş mevzuat gereği gibi uygulanmamıştır. (TDİR, 2002: 31). Engelli kişilerin durumlarının iyileştirilmesi için ilave çalışmalar yapılması gerekmektedir (TDİR, 2002: 83).
2003	Sosyal kapsayıcılık ve sosyal koruma konularında bir önceki rapor döneminden bu tarafa bir gelişme kaydedilmemiştir (TDİR, 2003: 83). Bu alanlarda engellilerin durumlarının iyileştirilmesi için yapılması gereken çok çalışma bulunmaktadır (TDİR, 2003: 85).
2006	Aileleriyle yaşayan ruhsal engelliler devletten çok az yardım almaktadır (TDİR, 2006: 17).

YILLAR	TESPİTLER
2008	Engellilerin bakım hizmetlerine ayrılan kaynaklarda artış yaşanmıştır (TDİR, 2008: 22). Toplum temelli hizmetler, kurumsallaşmaya alternatif olarak yeterince gelişmemiştir ve kaynaklar ihtiyaçlara göre sınırlı kalmaya devam etmektedir (TDİR, 2008: 22).
2009	Kurumsallaşmış hizmetlere bir alternatif olarak toplum temelli hizmetler, yeterince gelişmiş değildir (TDİR, 2009: 26).
2012	Engelliler için evde bakım hizmetleri yaygınlaştırılmıştır (TDİR, 2012: 28). Engellilere ve yaşlılara yönelik hizmetler genişletilmiştir, ancak sosyal bakımdan korunmaya muhtaç ve engelli kişilerin korunması için hala ciddi çaba gösterilmesi gerekmektedir (TDİR, 2012: 29).
2013	Sosyal güvenlik kapsamında olmayan ihtiyaç sahibi yaşlı ve engelli vatandaşlar için aylık sosyal yardım ödemeleri başlatılmıştır (TDİR, 2013: 42). Çocuklara, yaşlılara ve engellilere kurum dışı bakım hizmetlerinin sunumu devam etmiştir (TDİR, 2013: 42). Engelliler ve yaşlılar için evde bakım hizmetlerinin kapsamı artırılmıştır (TDİR, 2013: 59).
2014	Toplum temelli hizmetlere geçiş konusunda bazı ilerlemeler kaydedilmiştir. Engellilere ve yaşlılara yönelik evde bakım hizmetleri artmıştır. Ayakta tedavi hizmeti sunan ve zorla hastaneye yatırılma vakalarını azaltan çok sayıda toplum ruh sağlığı merkezi kurulmuştur. Türk Ceza Kanunu ile ayrımcılıkla mücadele düzenlenmekte ve dil, ırk, renk, cinsiyet, engellilik, siyasi görüş, felsefi inanç, din, mezhep ve benzerleri temelinde ayrımcılık yapılması yasaklanmaktadır. Bu kanunda nefret suçlarını da içeren ve ayrımcılığa yönelik cezaları artıran değişiklikler yapılmıştır (TDİR, 2014: 57).
2015	Engelli kişiler için sosyal yardım sistemi, kapsanan yararlanıcıların sayısındaki ve kurumsal ve yarı kurumsal bakım merkezleri ve hizmetlerinin kapasitesindeki artış ile genişletilmiştir (TDİR, 2015: 56). Evde bakım hizmetleri için mali teşvik alanların sayısı artmıştır. Toplum temelli hizmetlere geçiş devam etmiştir. Bu durum bakım hizmetleri sunan kişiler için artırılmış rehberlik ve eğitim ihtiyacını beraberinde getirmektedir. Çevreleri, sosyal tutum ve hizmetlerin kalitesi bakımından engelli kişilerin entegrasyonu ve güçlendirilmesi konusunda önemli eksiklikler sürmektedir (TDİR, 2015: 56).

1998, 1999, 2000, 2001, 2004, 2005, 2007, 2010 ve 2011 yılı Düzenli İlerleme Raporları'nda "Sosyal Yardım ve Hizmetler" alanına ilişkin tespit bulunmamaktadır. Tablo incelendiğinde, sosyal yardım hizmetlerinden yararlanan engellilerin sayısının arttığı, bu alana ayrılan mali kaynakta artış bulunduğu, toplum temelli hizmetlere geçişin devam ettiği ancak bakım hizmetleri sunan kişilerin eğitim ve rehberlik hizmetine ihtiyaç duyduğu ve hizmetlerin kalitesi açısından önemli eksiklikler bulunduğu temel tespitler olarak yer almaktadır.

Tablo 8: Düzenli İlerleme Raporlarında "Mevzuat" Alanına İlişkin Tespitler

YILLAR	TESPİTLER
2000	Türkiye'de engelliler için bir ulusal program bulunmamaktadır (TDİR, 2000: 38).
2003	Türkiye Avrupa Sosyal Şartı'nın engelli haklarına yönelik 15. maddesini henüz kabul etmemiştir (TDİR, 2003: 33). Engellilere yönelik çalışmaların artırılması önerilmiştir. Yeni İş Kanununda 50'den fazla işçi çalıştıran işverenlere engelli kişiler istihdam etme zorunluluğu getirilmiştir (TDİR, 2003: 33-83).
2004	2004 yılında çıkarılan bir genelge ile 50'den fazla işçi çalıştıran kamu kurum ve kuruluşlarında en az % 3 engelli ve eski hükümlü çalıştırılması zorunlu kılınmıştır (TDİR, 2004: 38, 95). Türkiye Avrupa Sosyal Şartı'nın engelli haklarına yönelik

YILLAR	TESPİTLER
	15. maddesini hâlâ kabul etmemiştir (TDİR, 2004: 38). İstihdamda eşit muamele ilkesini tanıyan yeni İş Kanunu'nun 2003 yılında çıkarılmasına rağmen, bu alanda hâlâ din, dil, ırk, cinsiyet ve engellilik gibi tüm yasaklanmış gerekçelerle ayrımcılık yapılmamasına ilişkin mevzuat eksikliği vardır (TDİR, 2004: 26).
2005	Engelliler Yasası Temmuz 2005'te kabul edilmiştir. Yasa ile engelli insanlara ayrımcılıkla mücadele ihtiyacı bulunduğu vurgulanmakta ve yeni Türk Ceza Yasası çerçevesinde engelliliğe yönelik ayrımcılığın suç olduğu kabul edilmektedir (TDİR, 2005: 38). Yasa farklı engel türlerinin sınıflandırılması için rehber ilkeler sağlamak ve bakım hizmetleri, rehabilitasyon erken teşhis istihdam ve engellilerin eğitimine ilişkin hükümler içermektedir. Yasa ile ayrıca işverenlere ve kamu kurumlarına iş yerinde gerekli fiziksel düzenlemeleri yapma zorunluluğu getirmektedir (TDİR, 2005: 113). Türkiye'de ruh sağlığı ile ilgili bir yasa bulunmamaktadır (TDİR, 2005: 38). Türkiye Avrupa Sosyal Şartı'nın bedensel veya ruhsal engellilerin mesleki eğitim, rehabilitasyon ve sosyal yerleştirme haklarına yönelik 15. maddesini hâlâ kabul etmemiştir (TDİR, 2005: 39). Ayrımcılıkla mücadele kapsamında, mevzuat açısından gelişmeler kaydedilmekle birlikte, yine de dil, din, ırk, cinsiyet, etnik köken ve engellilik gibi alanlarda AB yönergelerinin tamamen aktarımı gerekmektedir (TDİR, 2005: 113).
2006	Türkiye Avrupa Sosyal Şartı'nın çocukların ve gençlerin korunma hakkı ve engellilerin hakları ile ilgili hükümlerine daha önce koyduğu çekinceleri kaldırmıştır (TDİR, 2006: 10). 2005 yılında yürürlüğe giren Engelliler Kanunu'nu takiben uygulamaya dönük çeşitli mevzuat hükümleri çıkarılmıştır. Bunlar iş yeri ve eğitim hizmetleri alanlarındadır (TDİR, 2006: 17). Engelli bireylerin istihdamı için bir eylem planı hazırlanmıştır (TDİR, 2006: 52). İrk veya etnik köken, din veya inanç, engellilik, yaş ve cinsel yönelim temelinde ayrımcılığa ilişkin AB yönergelerinin aktarımı tamamlanmamıştır (TDİR, 2006: 52).
2007	Türkiye, BM'nin Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme'sini Mart ayında imzalamıştır (2007: 11). Engellilik alanında veri ve araştırma eksikliği bilgiye dayalı politika belirlenmesini önlemektedir (TDİR, 2007: 62). Engelli kişilere dair kanun ve ilgili düzenlemelerin uygulanması engellilerin hakları ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi bakımından önem taşımaktadır (TDİR, 2007: 19). İrk veya etnik köken, din veya inanç, engellilik, yaş ve cinsel yönelim temelinde ayrımcılığa ilişkin AB direktiflerinin aktarımı tamamlanmamıştır (TDİR, 2007: 55).
2008	Engellilerin Haklarına İlişkin BM Sözleşmesi'nin onay süreci beklenmemiştir (TDİR, 2008: 10). 2008 Mayıs ayında gençlerin, kadınların ve engellilerin istihdam edilmelerini teşvik etmek için bir istihdam paketi kabul edilmiştir. Pakette engelli istihdamını teşvik amacıyla, engellilerin sosyal güvenlik primlerinin devlet tarafından karşılanması hususu yer almaktadır (TDİR, 2008: 35-63) Acil bakıma ihtiyaç duyan engellilerin hemen yerleştirilmeleri için bir genelge yayınlanmıştır (TDİR, 2008: 22). Engelli olan kişiler ile zihinsel engellilerin bakım koşulları konusunda veri ve araştırma eksikliği bilgiye dayalı politika belirlenmesini önlemektedir (TDİR, 2008: 22).
2009	Türkiye 18 Aralık 2008 tarihinde yürürlüğe giren BM Engelli Hakları Sözleşmesi'ni onaylamıştır. Bu Sözleşmenin İhtiyari protokolü Eylül 2009'da imzalanmıştır. (TDİR, 2009: 13). Engellilerin sorunlarına çözüm bulmak amacıyla kamu tarafından finanse edilen çeşitli projeler başlatılmıştır (TDİR, 2009: 25). Engelli kişiler ve akıl hastalarının bakım koşulları konusunda kapsamlı veri mevcut değildir (TDİR, 2009: 26). Bakanlar Kurulu Temmuz 2009'da, idarenin vatandaşlara daha iyi kamu hizmeti sunmasına yönelik esas ve usulleri belirleyen bir Yönetmelik yayımlamıştır. Bu esas ve usuller, e-hizmet ve bilgi sunumunun geliştirilmesi, hizmet standartları oluşturulması ve engellilere yönelik tedbirler

YILLAR	TESPİTLER
	alınması konularına odaklanmaktadır (TDİR, 2009: 9).
2010	Çocuklar, yaşlılar ve engelliler için pozitif ayrımcılığın önünü açan bir Anayasa değişikliği yapılmıştır (TDİR, 2010: 70). 2010, “Herkes İçin Ulaşılabilirlik Eylem Yılı” olarak ilan edilmiştir. Ancak Ulaşılabilirlik Stratejisi ve Eylem Planı henüz kabul edilmemiştir (TDİR, 2010: 29). Irk veya etnik köken, din veya inanç, engellilik, yaş ve cinsel yönelim temelinde ayrımcılığa ilişkin AB müktesebatı iç hukuka aktarılmamıştır (TDİR, 2010: 71). Engelli kişiler ve akıl hastalarına ilişkin bilgi ve araştırma eksikliği, bilgiye dayalı politika oluşturma önünde bir engel olarak kalmayı sürdürmektedir (TDİR, 2010: 29).
2011	Ulaşılabilirlik Strateji Belgesi ve Ulusal Eylem Planı kabul edilmiştir (TDİR, 2011: 34). Engelli kişiler ve akıl hastalarına ilişkin bilgi ve araştırma eksikliği, bilgiye dayalı politika oluşturma önünde bir engel olmayı sürdürmektedir (TDİR, 2011: 34). Çocuklar ve engelli kişiler için evde bakım hizmetlerinin iyileştirilmesini öngören, 2011-2013 dönemini kapsayan “Bakım Hizmetleri Stratejisi ve Eylem Planı” kabul edilmiştir (TDİR, 2011: 79).
2012	Ulaşılabilirlik Strateji Belgesi ve Ulusal Eylem Planı'nın uygulamasının sınırlı kalmıştır (TDİR, 2012: 28). Engelli kişiler ve akıl hastaları hakkında resmi ve güvenilir veriler ve araştırmaların eksik olması, bilgiye dayalı politika geliştirilmesine engel olmaktadır (TDİR, 2012: 28). Korunmaya muhtaç gruplara ulaşmak için hedeflenen politikalar da dâhil, politikaları şekillendirme, uygulama, izleme ve değerlendirme kapasitesinin artırılması gerekmektedir (TDİR, 2012: 66). Sosyal bakımdan korunmaya muhtaç ve/veya engelli kişiler ile ilgili olarak çok sınırlı ilerleme kaydedilmiştir (TDİR, 2012: 73).
2013	Sosyal bakımdan korunmaya muhtaç ve/veya engelli kişiler ile ilgili olarak farkındalığın artırılmasına yönelik hükümetin desteklediği pilot bir faaliyet gerçekleştirilmiştir (TDİR, 2013: 59). Ulaşılabilirlik Strateji Belgesi ve Ulusal Eylem Planı'nın uygulamasının sınırlı kalmıştır (TDİR, 2013: 59).
2014	Sosyal bakımdan korunmaya muhtaç ve/veya engelli kişilerin durumunda iyileşme sağlamayı amaçlayan 6518 sayılı Kanun kabul edilmiştir. Ulaşılabilirlik Strateji Belgesi ve Ulusal Eylem Planı'nın uygulamasına yönelik çalışmalar devam etmiştir. BM standartlarına uyumsuzluk konusunda açık bir izleme sistemi bulunmamaktadır. Türkiye’de bir ruh sağlığı kanunu bulunmamaktadır (TDİR, 2014: 57).
2015	TBMM engelli kişilerin toplumsal entegrasyonu konusunda bir bireysel şikâyet mekanizması oluşturan BM engelli Hakları Sözleşmesi İhtiyari Protokolü’nü kabul etmiştir (TDİR, 2015: 71). Türkiye’de bir ruh sağlığı kanunu henüz bulunmamaktadır (TDİR, 2015: 72).

1998, 1999, 2001 ve 2002 yılı Düzenli İlerleme Raporları’nda “Mevzuat” alanına ilişkin tespit bulunmamaktadır. Engelli Yasası’nın çıkarılması, BM Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme ve İhtiyari Protokol’ün imzalanması, Anayasa değişikliği ile pozitif ayrımcılık ilkesinin kabul edilmesi, Ceza Kanunu’nda engelli ayrımcılığının suç sayılması, Ulaşılabilirlik Strateji Belgesi ve Ulusal Eylem Planı’nın kabul edilmesi mevzuat alanına ilişkin olumlu gelişmeler olarak kaydedilmiştir. Ancak Türkiye’de bir ruh sağlığı kanununun bulunmaması, Ulaşılabilirlik Strateji Belgesi ve Ulusal Eylem Planı’nın uygulamasının sınırlı kalması, engelli kişiler ve akıl hastalarına ilişkin bilgi, veri ve araştırma eksikliği nedeniyle bilgiye dayalı politika oluşturulamaması, AB müktesebatının iç hukuka gerektiği gibi aktarılamaması olumsuz gelişmeler olarak görülmektedir. Bununla birlikte politika şekillendirme, uygulama, izleme ve değerlendirme kapasitesinin geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Tablo 9: Düzenli İlerleme Raporlarında “Kurumsal Yapı” Alanına İlişkin Tespitler

YILLAR	TESPİTLER
2000	Engellilerin sorunları ile ilgilenen Sağlık, Çalışma, Milli Eğitim Bakanlıkları, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu ve İş ve İşçi bulma Kurumu gibi bazı kurumların bulunmaktadır (TDİR, 2000: 38).
2002	Özürlüler İdaresi Başkanlığı'nın idari kapasitesinin güçlendirilmesine büyük önem verilmelidir (TDİR, 2002: 83). Müktesebatta öngörüldüğü üzere bir Eşitlik Kurumu'nun kurulması yönünde adımlar atılmalıdır (TDİR, 2002: 83).
2003	Özürlüler İdaresi Başkanlığı'nın idari kapasitesinin güçlendirilmesine daha fazla önem verilmelidir (TDİR, 2003: 85).
2004	Engelliler için merkezi ve merkezi olmayan yapı ve imkânların güçlendirilmesine daha fazla önem verilmelidir (TDİR, 2004: 97).
2005	Engelliler için merkezi ve merkezi olmayan yapı ve tesislerin (toplumsal hizmetler ve kuruluşlar) güçlendirilmesine daha fazla önem verilmelidir (TDİR, 2005: 113).
2006	Engelliler için merkezi olmayan yapıların ve hizmetlerin sağlanması için ilave çaba gösterilmesi gerekmektedir (TDİR, 2006: 17).
2009	Türkiye'de akıl sağlığı kurumlarının denetimini gerçekleştirecek bağımsız bir birim bulunmamaktadır (TDİR, 2008: 26).
2010	BM Engelli Hakları Sözleşmesi ve İhtiyari Protokolünün uygulanmasını izlemeye yönelik ulusal bir mekanizma henüz oluşturulmamıştır (TDİR, 2010: 29).
2011	BM engelli Hakları Sözleşmesi ve İhtiyari Protokolünün uygulanmasını izlemeye yönelik ulusal bir mekanizma henüz oluşturulmamıştır (TDİR, 2011: 34). Akıl hastanelerinin izlenmesinden ve teftişinden sorumlu bağımsız bir organ kurulmamıştır (TDİR, 2011: 34). Sosyal koruma, sosyal yardım, kadınlar, çocuklar, engelliler ve aile konularından sorumlu olan bazı kurumları, bu alandaki kurumsal dağınıklığın giderilmesi amacıyla birleştiren bir Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı kurulmuştur (TDİR, 2011: 79).
2012	BM Engelli Hakları Sözleşmesi ve İhtiyari Protokolü ile uyumlu ulusal bir izleme mekanizma henüz oluşturulmamıştır (TDİR, 2012: 28). Akıl hastanelerinin izlenmesinden ve denetiminden sorumlu bağımsız bir birim hala kurulamamıştır (TDİR, 2012: 29).
2013	Türkiye'nin de imzaladığı BM Engelli Hakları Sözleşmesi'ne uyum sağlanması amacıyla Engelli Hakları İzleme ve Değerlendirme Kurulu kurulmuştur. Bununla birlikte BM Engelli Hakları Sözleşmesi uyarınca ulusal bir izleme mekanizması henüz oluşturulamamıştır (TDİR, 2013: 42). Akıl hastanelerinin izlenmesinden ve denetlenmesinden sorumlu bağımsız bir yapı bulunmamaktadır (TDİR, 2013: 60).
2014	Yükseköğretim kurumlarında engellilik danışma ve koordinasyon merkezlerinin kurulması gerekmektedir. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı psiko-sosyal engeli olan kişilerin topluluk içerisinde yaşayabildiği “Umut Evleri” açmıştır. Türkiye'de ruh sağlığı kurumlarının izlenmesinden ve denetlenmesinden sorumlu bağımsız bir yapı bulunmamaktadır (TDİR, 2014: 57).
2015	Türkiye'de ruh sağlığı alanında hizmet veren kurumlarının izlenmesinden sorumlu bağımsız bir birim bulunmamaktadır (TDİR, 2015: 72).

1998, 1999, 2001, 2007 ve 2008 yılı Düzenli İlerleme Raporları'nda "Kurumsal Yapı" alanına ilişkin tespit bulunmamaktadır. Sosyal koruma, sosyal yardım, kadınlar, çocuklar, engelliler ve aile konularından sorumlu olan bazı kurumları, bu alandaki kurumsal dağılımının giderilmesi amacıyla birleştiren bir Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın kurulması, BM Engelli Hakları Sözleşmesi'ne uyum sağlanması amacıyla Engelli Hakları İzleme ve Değerlendirme Kurulu'nun oluşturulması ve psiko-sosyal engeli olan kişilerin topluluk içerisinde yaşayabildiği Umut Evleri'nin açılması olumlu gelişmeler olarak kaydedilmiştir. Fakat akıl ve ruh sağlığı alanında hizmet veren kurumların izlenmesi ve denetlenmesinden sorumlu bağımsız bir birimin bulunmaması bir sorun olmaya devam etmektedir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

2001 yılında hazırlanan Ulusal Rapor incelendiğinde, engelli politikalarına yeterince önem verilmediği, engelliliğin sadece istihdam boyutuyla ele alındığı görülmektedir. 2003 ve 2008'de gözden geçirilen programda engellilik konusu daha kapsamlı bir şekilde ele alınmış ve eğitim dışındaki alanların her birine ilişkin politika üretme taahhüdünde bulunulmuştur. Engellilerin eğitime ilişkin bir politika taahhüdünde bulunulmaması ise önemli bir eksikliklerdir.

Düzenli İlerleme raporlarından elde edilen bulgulara göre, 1998-2015 dönemi içerisinde, belirlenen alanlara ilişkin olumlu gelişmelerin sağlandığı ve engelli politikaları açısından Ulusal Programda yer alan taahhütler çerçevesinde ilerleme kaydedildiği görülmektedir. Ancak, bu ilerlemenin istenilen düzeyde olmadığı ve hemen her alanda sorunların devam ettiği de diğer bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır.

Elde edilen bulgulara göre, Türkiye'nin engelli politikaları açısından en sıkıntısız alanlarının "mevzuat" ve "kurumsal yapılanma" olduğu görülmektedir. Türkiye'nin son dönemde atmış olduğu adımlar memnuniyetle karşılanmıştır. Bu alanlardaki temel eleştiri noktası AB müktesebatının iç hukuka gerektiği gibi aktarılamaması ve akıl ve ruh sağlığına ilişkin mevzuat ve kurumsal yapılanma eksikliğidir.

Ayrımcılık yasağı ve eşitlik, erişilebilirlik, istihdam, eğitim, sağlık ve rehabilitasyon ve sosyal yardım alanlarında ise geçmişe oranla iyileşme görülmesine karşın mevcut durum yeterli görülmemekte ve Türkiye'den bu alanlarda iyileştirme sağlaması için daha fazla çaba sarf etmesi talep edilmektedir.

Ulusal Rapor ve Düzenli İlerleme Raporları, "taahhütler ve tespitler" noktasında ele alındığında iki temel sonuç ortaya çıkmaktadır. Birincisi taahhütler noktasında Türkiye süreci içerisinde olumlu gelişme kaydetmiştir. İkincisi ise, engelli politikaları açısından temel sorun mevzuatın uygulamaya gerektiği gibi aktarılamamasıdır.

Elde edilen bulgular engelli modelleri çerçevesinde ele alındığında, medikal modelden sosyal model ve hak temelli yaklaşıma doğru bir dönüşüm açıkça görülmektedir. Ancak bu noktada da temel sorun uygulama konusundadır. 2001 yılında hazırlanan Ulusal Rapor daha çok medikal modelin anlayışını yansıtırken 2003 ve 2008 yılı raporları sosyal model ve hak temelli yaklaşımın bir sonucudur.

Benzer bir durum Düzenli İlerleme Raporlarında da mevcuttur. Özellikle 5378 sayılı Engelliler Kanunu'nun kabul edildiği 2005 yılından sonra mevcut tespitler göz önüne alındığında, Türkiye'nin sosyal model ve hak temelli yaklaşım çerçevesinde politikalar ürettiği, ancak bunları uygulamaya geçirmekte sıkıntılar yaşadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

AB sosyal politikası genel olarak birliği oluşturan devletlerin kendi mevzuatları çerçevesinde gelişim gösterse de 1990'lardan itibaren birlik düzeyinde ortak bir sosyal politika oluşturma çabaları hız kazanmıştır (Gülmez, 2008: vii). Engellilik ise ortak sosyal politika alanının en önde gelen parçalarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. AB'nin engelli müktesebatının temellerini ise ayrımcılık yasağı ve fırsat eşitliği ilkeleri oluşturmaktadır.

İlk dönem ilerleme raporlarında, özellikle 1998-2005 yılları arasında, Türkiye'nin engelli politikalarına ilişkin sınırlı olarak tespitte bulunduğu görülmektedir. Bu dönem, AB'nin de engelli politikalarını geliştirmeye çalıştığı bir sürece denk gelmektedir. Benzer bir biçimde ülkemizde de engelli politikalarının sistematik bir şekilde ele alınışı 1990'lı yılların ortalarından itibaren başlamış ve engellilere yönelik çerçeve bir kanun ancak 2005 yılında çıkarılabilmektedir. Bu dönemden önce, engellilere ilişkin haklar ve kamu politikaları bağımsız, çok sayıda farklı mevzuat hükmü ile düzenlenmeye çalışılmıştır. Ancak bir taraftan BM'nin bu alanda attığı adımlar, diğer taraftan AB'ye üyelik sürecinin getirdiği sorumluluklar Türkiye'nin engelli politikalarını da dönüştürmüş ve engellilik alanını görünür bir hale getirmiştir. Ancak Türkiye'nin bu alanda sadece kamu yönetimi olarak değil, toplum olarak da daha fazla çaba sarf etmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ARIKAN, Ç. (2002). "Sosyal Model Çerçevesinde Özürlülüğe Yaklaşım", *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, ss. 11-25.
- AYSOY, M. (2004). *Avrupa Birliği Sürecinde Özürlüler Politikası*, Açık Kitaplar, İstanbul.
- AVRUPA BİRLİĞİ BAKANLIĞI (2013). *Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde Yargı ve Temel Haklar Fırlı*, Ankara: Avrupa Birliği Bakanlığı Yayını.
- AVRUPA BİRLİĞİ BAKANLIĞI, Türkiye-AB İlişkileri, http://www.ab.gov.tr/files/rehber/03_rehber.pdf, 13.05.2016.
- AVRUPA BİRLİĞİ BAKANLIĞI, Türkiye-AB Katılım Müzakereleri, http://www.ab.gov.tr/files/rehber/06_rehber.pdf, 14.05.2016.
- BARNES, C. (2012). *The Social Model Of Disability: Valuable or Irrelevant?* <http://www.mcgill.ca/files/osd/TheSocialModelofDisability.pdf>, 11.04.2014.
- BAŞARAN, S. (2011). "Yerel Yönetimlerde Özürlü Hizmetlerine İlişkin Yöntem, Süre ve Yaptırım", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, ss. 11-25.
- BEAULAUER, R. L. ve TAYLOR, S. H. (2007). "Social Work Practice With People With Disabilities In The Era Of Disability Rights", *Psychological And Social Impact Of Illness And Disability (5th Edition)*, (Ed.) DELL, A. E. O. ve POWER P. W., Springer Publishing Company, New York, ss. 53-75.
- BRICOUT, J. C. vd. (2004). "Linking Models of Disability For Children With Developmental Disabilities", *Journal Of Social Work In Disability & Rehabilitation*, Vol. 3 (4), ss. 45-67, http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J198v03n04_04#.U0fgo6IWeZQ, 11.04.2014.
- BURCU, E. (2007). *Türkiye'de Özürlü Birey Olma: Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

- CLIFFORD, J. “The UN Disability Convention And Its Impact On European Equality Law”, The Equal Rights Review, Volume 6, 2011, ss. 11-25, http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/ERR06_jarlath_article.pdf, 19.06.2014.
- COOPER, J. (2000). “Improving The Civil Rights Of People With Disabilities Through International Law”, Law Rights And Disability, (Ed.) COOPER, J., Jessica Kingsley Publishers, London, ss. 59-81.
- ÇAĞLAR, S. (2009). Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuk Sisteminde Engellilerin Eğitim Hakkı ve Devlet Yükümlülükleri, Beta Yayınları, İstanbul.
- ENGELLİ HAKLARINA İLİŞKİN SÖZLEŞME (2006). http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convention_accessible_pdf, 08.04.2014.
- ERDUGAN, F. E. (2010). Türkiye’de Özürlü Yoksulluğu ve Mücadele Politikalarının Değerlendirilmesi: Ankara-Keçiören Örneği, Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- GÖKMEN, F. (2007). “Türkiye’de Özürlü Haklarının Gelişimi”, Öz-Veri Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, ss. 1085-1106.
- GÜLCAN, M. G. (2007). “Ulusal Programda ve İlerleme Raporlarında Eğitim”, Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi, Cilt 15, Sayı 1, ss. 21-40.
- GÜLMEZ, M. (2008). Avrupa Birliği ve Sosyal Politika, Hatipoğlu Yayınevi, Ankara.
- GÜNEYSU, G. (2013). “Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarının Korunması”, Temel İnsan Hakları Bilgisi-II, (Ed.) AVCI, M., Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, ss. 2-23.
- HAMMARBERG, T., (2012). Avrupa’da İnsan Hakları, (Çev.) EKMEKÇİ, A., İletişim Yayınları, İstanbul.
- KERMAN, U. vd., (2013). “Avrupa Birliği’nin Türk Kamu Yönetiminden Demokratikleşme Beklentileri: İlerleme Raporları Üzerinden Bir Analiz (1998-2012)”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 18, Sayı 2, ss. 85-99.
- KOLAT, S. (2010). Avrupa Birliği Sosyal Politikası Çerçevesinde Özürlülere Yönelik Ayrımcılıkla Mücadele ve Türkiye’deki Yansımaları, Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- LANG, R. (2007). “The Development And Critique Of The Social Model Of Disability”, Working Paper, Leonard Cheshire Disability And Inclusive Development Centre, <http://www.ucl.ac.uk/lc-ccr/centrepublishations/workingpapers/ray>, 12.04.2014.
- ÖZİDA (2001). Özürlüler İçin Ülke Raporu: 1995-2000, Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖZİDA ve DİE (2004). Türkiye Özürlüler Araştırması 2002, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- ÖZER, M. A. (2009). “Avrupa Birliği’ne Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye”, Yönetim ve Ekonomi Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, ss. 89-105.

- PFEIFFER, D. (2005). “The Conceptualization of Disability”, *Ending Disability Discrimination: Strategies For Social Workers*, (Ed.) MAY, G. E. ve RASKE M. E., Pearson Education, Boston.
- QUINN, G. vd. (2002). “Human Rights And Disability”, New York: United Nations Publication, <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/HRDisabilityen.pdf>, 12.06.2014.
- RIOUX, M. H. ve VALENTINE, F. (2005). “Does Theory Matter? Exploring The Nexus Between Disability Human rights And Public Policy”, *Critical Disability Theory: Essays In Philosophy, Politics, Policy And Law*, (Ed.) POTHIER D. ve DEVLIN R., UBC Press, Vancouver, BC, CAN, ss. 47-69.
- SEYYAR, A. (2008). “Sosyal Siyaset Ekseninde Yerel Özürlüler Politikası: Özürlü dostu Yerel sosyal Politikalar”, *Yerel Siyaset Dergisi*, Sayı 27, ss. 80-85, <http://www.sosyalsiyaset.net/documents/makale.asp>, (21.04.2014).
- YANIK, M. (2008). “1982 Anayasası’nın İnsan Hakları Anlayışının Uluslararası Belgeler ve Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Değerlendirilmesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XII, Sayı 1-2, ss. 1133-1161.
- TÜİK (2011). “Nüfus ve Konut Araştırması 2011”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=15843>, 02.09.2014.
- TÜRKİYE ULUSAL PROGRAMI (2001). <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=195&l=1>, 27.08.2014.
- TÜRKİYE ULUSAL PROGRAMI (2003). <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=196&l=1>, 27.08.2014.
- TÜRKİYE ULUSAL PROGRAMI (2008). <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=42260&l=1>, 27.08.2014.
- ÜNAL, Ş. (1994). “İnsan Haklarının Tarihi Felsefi ve Hukuki Temelleri”, *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 1, ss. 41-74.
- WHO (2011a). “Dünya Engellilik Raporu: Yönetici Özeti”, <http://siteresources.worldbank.org/TURKEYINTURKISHEXTN/Resources/455687-1328710754698/YoneticiOzeti.pdf>, 07.04.2014.
- WHO (2011b). “World Report On Disability”, http://www.who.int/disabilities/world_report/2011/report.pdf, 09.04.2014.
- 1998 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1998.pdf, 03.09.2014.
- 1999 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1999.pdf, 03.09.2014.
- 2000 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2000.pdf, 03.09.2014.
- 2001 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2001.pdf, 03.09.2014.

- 2002 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2002.pdf, 03.09.2014.
- 2003 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2003.pdf, 07.09.2014.
- 2004 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf, 07.09.2014.
- 2005 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf, 07.09.2014.
- 2006 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf, 07.09.2014.
- 2007 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf, 07.09.2014.
- 2008 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2008.pdf, 07.09.2014.
- 2009 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2009.pdf, 07.09.2014.
- 2010 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf, 07.09.2014.
- 2011 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2011_ilerleme_raporu_tr.pdf, 08.09.2014.
- 2012 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf, 08.09.2014.
- 2013 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf, 08.09.2014.
- 2014 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.abgs.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf, 11.06.2015.
- 2015 Yılı Türkiye Düzenli İlerleme Raporu, http://www.ab.gov.tr/files/000files/2015/11/2015_turkiye_raporu.pdf, 11.04.2016.